

ŞƏRQ KÜLTÜRÜ VƏ BƏDİİ DÜŞÜNCƏSİNDƏ ƏQL VƏ EŞQ; AQİL VƏ DİVANƏ

Reason and Love; The Wise and the Mad in Eastern Culture and Aesthetic Thought

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 20 Aralık 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 05 Nisan 2025

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Nisan 2025

DOI Numarası / DOI Number: 10.51592/kulliyat.1604665

Tahmina BADALOVA

Doç. Dr.

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi

Nizamişimashık Bölümü

Orcid.org/0000-0001-8129-874X

badalovatehmine@gmail.com

Makale Bilgisi

Değerlendirme: Bu çalışma çift taraflı kör hakemlik sistemi uygulanarak değerlendirilmiştir.

Etik Beyan: Çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.

Etik Kurul Belgesi: Makale için "Etik Kurul Belgesi" gerekmemektedir.

Benzerlik Taraması: "Benzerlik Raporu" Turnitin.com / iThenticate / İntihal.Net sistemi üzerinden alınarak tarama yapılmıştır.

Telif Hakkı: Çalışmanın hazırlanma sürecinde yazar/yazarlar tarafından "Telif Hakkı Formu" imzalanarak sunulmuştur. Yazar/yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler.

Atıf Bilgisi

Badalova, T. (2025). Şərq Kültürü və Bədii Düşüncəsində Əql və Eşq; Aqıl və Divanə. *KÜLLİYAT Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 26(Nisan), ss. 1-13. 10.51592/kulliyat.1604665

Sorumlu Yazar

Tahmine BADALOVA, badalovatehmine@gmail.com

Özet

Bütün dövrlərdə, hətta dünyanın kiçildiyi, daha öncəki yüzilliklərdə ilahi möcüzə kimi görünən əsrarəngiz memarlıq abidələri və tikililərin tədqiq edilərək “sirlərinin çözüldüyü” XXI əsrdə də Şərqə, onun düşüncə və fikir insanlarına, sehrli, əfsanəvi dünyasına böyük marağın olduğunu görürük. Diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də Şərqdə divanə və məczublara olan sayğı, onların sözlərinə önəm verilməsi və fikirlərinin diqqətə alınmasıdır. Bu münasibət təsəvvüfün də yayılması ilə əlaqədar fərqli mənə çalarları kəsb etmiş, bəzən hətta dəlilik ilahi eşqdə aşiqin büründüyü bir örtü, ariflik mərtəbəsinə gedən yolda bir pillə, doğrunu söyləmək üçün zahiri “qiyafət” və s. kimi də qəbul edilmişdir. Bütün bunlar Şərqdə yaranmış bədii söz örnəklərinə də sirayət etmiş, şairlərin əsərlərində özünün poetik ifadəsini və yozumunu tapmışdır. Məqalədə Şərq kultüürü və bədii düşüncəsində əql və eşq, aqıl və divanə məfhumları, onların ədəbi əsərlərdə ifadə tərzı və üsulları təhlil edilmişdir. XII əsr Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvidən başlayaraq XX əsrin qəzəl ustadı Əliəğa Vahidə qədər bir çox söz sənətkarlarının yaradıcılığında mövzu ilə bağlı əsas məqamlara toxunulmuş, mövzunun açıqlanmasına xidmət edən illüstrativ materiallarda zahiri qəlib altında gizlənmiş dərin mənalar və s. incələnmışdir. Araşdırma zamanı mətnlər üzərində iş aparılmış, hermenevtik və linqvopoetik tədqiqat üsullarından istifadə edilmiş, müqayisəli-tarixi, tarixi-tipoloji, müqayisəli-analitik, analiz-sintez, induktiv və deduktiv metodların prinsipləri əsas götürülmüşdür.

Anahtar Sözcükler: mədəniyyət, düşüncə tərzı, eşq, əql.

Abstract

In all eras, including the 21st century - a time when the world has grown smaller due to advanced communication technologies, and mysterious architectural monuments and structures that were once regarded as divine miracles in earlier centuries have been studied and their secrets unraveled, - there remains a profound interest in the East, its intellectuals, and its enchanting, mythical realm. One of the noteworthy aspects of Eastern culture and thought systems is the respect accorded to the mad and the mystics, the value placed on their words, and the consideration given to their ideas. Medieval chronicles and biographies that recount the lives of many prominent Eastern figures - rulers, statesmen, and intellectuals - contain numerous fascinating stories that confirm this tradition. This attitude, over time, acquired different nuances, particularly with the spread and development of Sufism. Madness was sometimes even regarded as a veil donned by the lover in divine love, a stage on the path to spiritual enlightenment, an external guise for expressing truth, and more. Naturally, all of this permeated the literary creations of the East, finding vibrant poetic expression and interpretation in the works of its poets. This article analyzes the concepts of reason and love, the wise and the mad, in Eastern culture and artistic thought, as well as their expression and stylistic forms in literary works. From the 12th-century Azerbaijani poet Nizami Ganjavi to the 20th-century master of ghazals, Aliagha Vahid, the creative works of many literary artists are explored, touching on key points related to the theme. Illustrative materials that aid in the interpretation of the theme are examined, focusing on the profound meanings hidden beneath the external forms. During the research, the texts were studied using hermeneutic and linguopoetic methods, with principles of systematic and comparative-historical, historical-typological, comparative-analytic, analysis-synthesis, inductive, and deductive methods applied.

Key Words: culture, way of thinking, reason, love, the wise.

GİRİŞ

Ədəbiyyatın əzəli və əbədi mövzusu, bütün zaman və məkanlarda aktual olan eşq, onun türlü çalarları və fəlsəfi mahiyyəti, sevginin insan həyatına və xarakterinə təsiri, bəzən hətta şəxsi fərqli bir varlığa çevirmə gücü və s. kimi məsələlər ədəbiyyatşünaslıq elminin də daima maraq dairəsində olan mətləblərdəndir. Müxtəlif aspektlərdən öyrənilən eşqin ağılla qarşılıqlı münasibətinin incələnməsi də bir çox nüktələrin izharına şərait yaradır.

Bir hədisi-şərifdə deyilir ki, “Allah’ı öyle çok zikredin ki, ta (insanlar) size mecnun / deli desinler” (Heysemi 2011: 326). Hədisdən çıxan məna isə budur ki, **“Bir kimsəyə “dəli” deyilməyincə imanı kamil olmaz”**.

XII əsr dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” əsərində yazırdı ki:

طبایع جز کشش کاری ندانند

حکیمان این کشش را عشق خوانند (Nezami 1960: 65)

Kainatda hər şey cəzbə bağlıdır,

Filosoflar bunu eşq adlandırırlar. (Nizami 2004: 51)

Şair deyir ki, təbiətin cəzb etməkdən başqa işi yoxdur, həkimlər, yəni hikmət sahibləri bu cazibəni eşq adlandırırlar.

Dünyanın eşqdən (cazibə qüvvəsindən) yarandığı qəbul edilən Şərq kultüründə (!) (məlumdur ki, Qərbdə cazibə qanunu ilk dəfə XVI əsrdə Qalileo Qaliley tərəfindən öyrənilməyə başlamışdır!) bədii və fəlsəfi düşüncənin üzvi sintez halında olduğu söz sənəti bu inancın ən türlü təzahür şəkilləri ilə zəngindir. Nizami “Məxzənül-əsrar” məsnəvisinin Adəmin yaranmasından bəhs edən ilk söhbətini bu beytlərlə başlayır:

اول کاین عشق پرستی نبود

در عدم آوازه هستی نبود (Nezami 1960: 80)

(Bir zamanlar ki, eşqə pərəstiş etmirdilər, yoxluqda varlığın sədası belə yox idi).

Əsas mətn. Zəngin fikir və sənət ümmanının pərvasız dalğıcıları olan şairlərin hər biri öz dünyabaxışları çərcivələrində, istedadlarının imkan verdiyi sənətkarlıqla və mizaclarına uyğun bir tərzdə bu mülahizəni ən müxtəlif şəkillərdə yorumlamışlar. Türk Divanı –

Qəd anarəl-eşqə-lil-üşşaqi min hacəl hüda!

Saliki-rahi-həqiqət eşqə eylər iqtida (Füzuli 2005: 37)

– (eşq aşıqlar üçün hidayət yolunu işıqlandırdı, həqiqət yolunun yolçuları eşqə tabe olarlar, yəni eşq yolunu tutarlar) beyti ilə başlayan, həqiqətə ulaşmağın yolunu eşqdə tapan, söz səltənətinin ən qüdrətli sultanlarından olan Məhəmməd Füzulinin də bütün yaradıcılığının ana mövzusu məhz eşqdən keçir.

Eşq və aşılıq mövzusu içərisində əriyən bir çox motivlərdən biri də əqlə (ağıl ilə) eşqin, aqillə divanənin münasibətidir. Ağıl da (düşünmək qabiliyyəti, dərk etməyə çalışmaq səyi), sevgi də Tanrının insana ehsan etdiyi ən böyük lütfdür və insanı insan yapan keyfiyyətlərdir; aqil olmaq da, divanəlik də bu göyün altında, bu yerin üstündə yaşayan insana xas keyfiyyətlərdir. Buna rəğmən, mütəsəvvüflərin fikrincə, eşqin olduğu yerdə ağıl, ağıl olduğu yerdə eşq yoxdur. Yəni bir vücudun daşdığı qəlbə eşq girərsə, ağıl o vücudu idarə edən beyini tərk edər. Çünki eşq – olduğu yerdə özündən başqa bir şeyin varlığını qəbul etməz. Təbii ki, bu bir əhkam deyildir. Fərqli fikirlər də mövcuddur. Məsələn, “Mevlana’da akıl-aşk ilişkisi”ni araşdıran İbrahim Emiroğlu yazır ki, Mevlana əql-eşq ilişkisinde tərcihini eşqdən yana yapsa da, onun “aşk adına akli inkâr eden bir sûfi olduğunu söylemek yanlış olur. Mevlâna bu noktada akıl ile aşk terkiibini, bu ikisinin kucaklaşmasını önermektedir” (Emiroğlu). “Eşq imiş hər nə var aləmdə” söyləyən, “eşqdə intəhasız zövq bulan” Füzuli isə çox böyük məmnuniyyətlə ağıldan imtina edib “eşq bəlasını” qəbul edir:

Yarəb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni,

Etmə bəlayi-eşqdən bir dəm cüda məni. (Füzuli 2005: 87)

– deyə qəhrəmanı Məcnunun dili ilə Tanrıya yalvarır. Niyə? Bir insan niyə özünə bəla arzulasa ki? Çünki ağıl aşiq üçün bir ayaq bağıdır. Necə ki, Esrar Dədə də açıq-aşkar sərgəştəliyin – dəliliyin səbəbini məhz ağılda (burada rus yazarı Qriboyedovun əsərinin adını xatırladım: “Ağıldan bəla” (“То́пе от ума”)) axtarırdı:

Girdab-ı şuur içre ser-geştedir akiller.

Azadeliğin zevki divanede kalmıştır. (Esra Dede 2019: 187)

İlk baxışda qəribə görünən bu arzuya, yəni divanə olma istəyinə əksər şairlərimiz ulaşmağa çalışmışlar. Füzulidən bir qədər sonra Koca Ragip Paşa da yazırdı ki:

Ne zabt-ı hâkim-i ‘akli ne hükm-i zâbit-i şer’i

Cünûn iklimini geşt eyleyenler râhatın söyler. (Koca Ragip Paşa 1999: 231)

Dəlilik ölkəsinə gedənlər oranın nə qədər rahat olduğunu söyləyirlər. Niyə? Çünki orada nə ağıl hakiminin sınırlamaları (ne zabt-ı hâkim-i ‘akli), nə də hüququn yasaqlamaları (ne hükm-i zâbit-i şer’i) var. Çünki divanədə sorumluluq yoxdur. Təsədüfi deyil ki, Şərqdə divanəyə “əsgərsiz padşah” da deyilir.

Mevlana da deyirdi ki:

(Mevlana) دیوانه شدم بر سر دیوانه قلم نیست

(...divanə oldum, divanəyə isə sorğu-sual yoxdur...)

Təbii ki, bizim haqqında bəhs etdiyimiz “məczublər” (əslində aşiqlər) aqlın dışına deyil, məhz aqlın fəvqünə çıxmağı bacaranlardır. Bu anlamda bütün aşiqlərin timsalında Füzulinin daddığı nemətdən “duyduğu zövqün” qaynağına ulaşmaq, aşiq-şairin yalvarışının mahiyyətini dərk etmək üçün hər şeydən əvvəl Şərq təfəkküründə və düşüncə sistemində divanəliyin və divanənin yeri, mövqeyi; cünunluğun, məczublüğün içində gizlənən azadəliyin bəxş etdiyi sonsuz səadət duyğusunu; məcnunluqdakı ariflik və vəliliyin sirrini, ilahi feyzi (qeyd edək ki, bu motiv XXI əsr Türk ədəbiyyatında da özünü müxtəlif interpretasiyalarda göstərir) və s. bu kimi bir çox dərin mətləbləri və ümumilikdə Şərq kultüründə divanəlik və klassik məcnunluq mövzusunu təhlil etmək, incələmək lazımdır. Yəni hər hansı bir şairin yaradıcılığından çıxış edərək mövzunu təhlil etmək bəzən doğru qənaətlər verməyə bilər.

Bu məqamda Orta Çağlarda Doğuda və Batıda aqlını itirmiş şəxslərə münasibətlər arasındakı fərqi xatırlamağın da önəmi vardır. Tarixin həmin dövrlərində Qərbdə “*deliyi, şeytanın oynadığı oldu diye*” (Niyazi Mısıri Okumaları 2015) yakarmışlar. “*İslam medeniyeti ise deliyi, en başından beri bir “hasta” olarak kabul etmiş ve tedavi etmeye çalışmıştır*” (Niyazi Mısıri Okumaları 2015). Maraqlıdır ki, Şərqdə də dəliliyin müalicə üsulu dəriyə dağ basmaqla, daha dəqiq desək, dağ basıb yerinə pambıq qoymaqla olurdu. Bunu Füzulinin məşhur qəzəlindən də öyrənirik: Şair yazır:

Pənbeyi-dağı-cünun içrə nihandır bədənim,

Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim. (Füzuli 2005: 216)

Qeyd edək ki, hazırda bu müalicə üsulunun izləri qalmaqdadır. Bakı kəndlərində hələ də məşhur çıldaqlar vardır və orada odla insanların qorxuluğu götürülür (Niftaliyeva 2017).

XVIII əsrin sonlarından etibarən Qərbdə də dəliyə və dəliliyə münasibətdə dəyişikliklər nəzərə çarpır. Artıq XIX əsrdə Viktor Hüqo deyirdi ki: “*Dəlilik həssas insanların protestosudur*”.

Şərqdə hələ orta çağlardan divanəyə olan ehtiram, onun sözünün diqqətə alınması kimi hallara ədəbi və fəlsəfi fikir tariximizdə sayısız nüsxələr tapmaq mümkündür və bunların da ən məşhuru, həm bədii əsərlərə, həm də ədəbi salnamələrə konu olmuş saray şairi Sənai Qəznəvinin bir divanənin sözü ilə sarayı tərk edərək zahidanə həyatı tərcih etməsi, inzivaya çəkilməsi hadisəsidir.

Məlumdur ki, Əbülməcd Məcdud İbn Adəm Qəznəvi Mahmud Qəznəvinin zəifləmiş, lakin iddialı varislərinin – Qəznəvi sultanları İbrahim (1059-1099), III Məs’ud (1099-1114) və Bəhramşah (1118-1152) dövründə yaşamışdır. Sənai gəncliyindən Sultan İbrahim (öl. 1099) saray şairi və hökmdarın məddahı olmuşdur. Daima əl üstündə tutulmuş, bolluq, fəravanlıq içərisində yaşamış, təxminən qırx yaşlarında olan

şairin Sultan İbrahimin Hindistan üzərinə planlaşdırdığı yürüşü tərənnüm edən mədhiyyəsi çox geniş yayılır. Bir dəfə Sənai hansısa meyخانənin (başqa bir vairanda külhanın) yanından keçərkən bir divanə dilənçinin sultanın kor olması arzusuna sağlıq dediyini eşidir: niyə sultan bu və ya digər torpaqları istila etməyin sönmək bilməyən bir coşqunluğu içərisində qış vaxtı Qəznədəki təbəələrinin həyatının dinc axınına pozan yürüşə çıxır. Şair daha sonra eşidir ki, divanə, “şaircik Sənainin” də kor olmasına sağlıq deyir: “bu ağılsız, boşboğaz digər ağılsızların xoşu gəlsin deyə təmtəraqlı çərənləmələri üst-üstə yığır, onları poeziya nümunəsi adlandırır və bu yaltaqlıqla həyatını məhv edir, sanki buna görə dünyaya gəlmişdir. Bəs o, Qiyamət günü Əbədi Hakim qarşısında nə edəcək?!” Eşitdikləri Sənaiyə çox pis təsir edir və zərif mədhiyyə şeirlərindən ibarət dəftərlərini suya atır. Daha sonra Məkkəyə ziyarətə gedir və inzivayə çəkilir, Mərvdəki dərvişlərin mühitində, Xorasan zahidləri arasında zaman keçirir. Hətta sonuncu “böyük səlcuq” sultan Səncərin müasiri olmuş Qəznə hökmdarı Bəhramşah (1118-1152) tərəfindən Sənaiyə öz sarayında əhəmiyyətli vəzifə təklif edəndə artıq ahıl yaşlarında olan şair bu təklifdən imtina edir və ona həsr etdiyi “Hədiqətül-həqayiq” – “Həqiqətlər bağçası” məsnəvisində Bəhramşahı tərif etsə də, sultandan heç bir bəxşiş gözləmədiyini yazır (Kırımski 2022: 273-276). XVII yüzil şairi Naili-i Kadimin bu əhvalata bir təlmihi vardır:

Tarîk-i fâkada hem-kefş olup Senâ'îye

Cenâb-ı Külhanî-i Lâyh'ara dek giderüz (Naili, 2019: 399).

Fəqirlik yolunda Sənaiyə ayaqdaş olub, yəni onunla eyni yerlərə ayaq basaraq, külhanda yaşayan zatın hüzürunadək gedərik.

Təkcə elə bu faktın özü Şərqdə divanə və məczublara bəslənilən böyük ehtiramı göstərir. Xalq yaradıcılığımızda belə bir atalar sözü də var: “Köyün ağası söyləyəmədiyi sözləri köyün dəlisinə söylədərmiş”. Burada xalq arasında çox geniş yayılmış “Dəliden doğru xəbər” məsəlini də xatırlamamaq olmur. Avni bu fikri –

Dîvâne gibi muhbir-i sâdık bulunur mu

Gör Kays'ı ki peyâm-ber-i erbâb-ı cünündür. (Onay 1992: 111)

(Dəli kimi doğru xəbər verən tapıların? Qeydə bax ki, dəlilərin peyğəmbəridir) – şəkildə interpretasiya etmiş və misraya düzmüşdür.

Məhz bu kövrək, bəzən də izah olunmaz sevgi qarışıq sayğı və ehtiramdan dolayı da Füzuli öz “divanəliyi” ilə məsuddur, hətta bu bəlaya düşər olması ilə bəzən öyünür də. Qəribədir ki, şair “əqlin yolu ilə yürüməyin” hüsur verə biləcəyini, eşqin iztirablarının girdabına düşmədən də yaşamağın, “əqlə yar olub, yarın eşqini tərk edib rahatca həyatını sürdürməyin mümkünlüyünü” də dərk edir... Lakin “ixtiyar olsaydı...”, ixtiyarsa artıq əldən getmişdir (Füzuli 2005: 220). Çünki əqlin yolundan fərqli olaraq eşq yolu hidayət yoludur və aşıqlıyı dadmış biri üçün başqa bir seçim ola bilməz. Necə ki, bir qəzəlində deyir:

Əql irşadilə bulmaq kam mümkündür, vəli

Dami-rah ola həlqeyi-zülf-i-müənbərdir mana. (Füzuli 2005: 50)

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatda eşq yolunun sonuncu durağının hər zaman rüsvalıq olduğunu görürük. Nizami Gəncəvi də məşhur qəzəlinə deyirdi:

عاشق شده ام بر تو تدبیر چه فرمایی

از راه صلاح آیم یا از ره رسوائی؟ (Nezami 1362 h.ş.: 343)

Aşiqəm, əmrini ver aşiqi-nalana, gülüm,

Yanına ya gəlim əql ilə, ya divanə, gülüm. (Nizami 2004: 13)

Ahmed Paşanın ustadı olmuş Melihi də özündən sonrakı ədəbiyyatda aydın izləri – nəzirələri¹ görünən məşhur mürəbbesində yazırdı:

İtdi sevda seni alemlere rüsvay gönül,

Gönül ey vay gönül vay gönül ey vay gönül. (Ergin 2012: 67)

Avni isə buna nəzirə olaraq yazdığı beşləməsində eyni mənanı belə yorumlayır:

Sevdün ol dilberi söz eslemedün vay gönül

Eyledün kend'özünü 'âleme rüsvây gönül. (Fatih Divanı 2023: 363)

XV-XVI əsrlər Azərbaycan şairi Nemətullah Kişvəri də eyni nəqərat misralı müxəmməsini “*Ey bolub eşqdə düvanəvü rüsvay könül*” (Kişvəri 2004: 139) misrası ilə başlayır. Yeri gəlmişkən, Kişvərinin yaradıcılığında maraqlı bir beytlə rastlaşırıq: şair onu rüsvay edən “şeydə könüldən” məhz bu bədnamlıq üçün intiqam alacağını söyləyir:

Qıldı çün rüsva məni şeydə könül, mən həm anı,

Ömr möhlət versə, rüsvayi-cahan qılsam gərək. (Kişvəri 2004: 49)

Əql və eşqi fərqli yapan özəlliklərdən biri də budur ki, əqlin yolu sınırlıdır, eşq üçün isə sərhəd yoxdur: Mevlana eşq və əqlin sınırlarını merac gecəsində Tanrı elçisi ilə Cəbrayılın qət etdikləri yolun timsalında izah etmişdir:

“*Akı, Cebrail gibi: Ey Ahmed, bir adım daha atarsam [o adım] yakar beni, der. Sen beni bırak, bundan sonra sen ilerle. Ey can sultanı, benim sınıırım budur*” (Mevlana 2015: 71).

¹ Nəzirələrin çoxluğu və təxminən eyni dövrdə yazılması bəzən hətta eyni nəqərat misralı ilk əsərin kimə məxsusluğunu müəyyənləşdirmək çətin olur. XV əsr Azərbaycan şairi Xəlilinin 1471-ci ildə tamamladığı “Firqətnamə” əsərində də “Könül, ey vay könül, vay könül, ey vay könül” nəqərat misralı mürəbbə vardır (Musayeva 2007: 180).

Deməli, eşq daha geniş alanı, daha yüksək mərtəbələri fəth etməyə qadirdir. Ali Nihat Tarlan Füzuli qəzəlinin şərhində bununla bağlı yazır: “*Akıl, masiva yani kasret aleminde yaşamamanın yollarını gösterir. Aşk ise “mavera” yani vahdet aleminin idraki içindir. Akıl, mahduttur, aşk, sonsuzdur*” (Tarlan 2020: 15).

Bəlkə də elə buna görə də Füzuli əqldən çox vaxt şikayətçidir, ona yaraşdırdığı təyinlər də bunu açıqca göstərir:

Sən nə afətsən mənə, ey əqli-bədfərcam, kim,

Bulmaq olmaz surəti-qürbündə asari-nişat. (Füzuli 2005: 358)

Ağılı bir afət, bir fəlakət sayan şair onu “bədfərcam” epiteti ilə “bəzəyir”, əqldə sevinəndən, şadlıqdan əlamət olmadığını, aqlın, yəni dərk etmənin, düşünmə qabiliyyətinin insana ancaq kədər gətirə biləcəyini obrazlı şəkildə qələmə alır. Bu ironik durum özünün ən gözəl təcəssümünü bir xalq məsəlində tapmışdır: Ağıllı olub xalqlın dərini çəkməkdənsə, dəli ol, qoy xalq sənə dərini çəksin.

Divan şeirində əqlin aşiqi tərk etməsinin bir neçə səbəbləri vardır: bu sırada ilk yerdə sevgilinin camalı, insan aqlının qəbul və dərk edə bilməyəcəyi bir gözəlliyə sahib olmasıdır:

Ol büti-sərkeş gəlir, salmış cəmalından niqab,

Ey səlamət əl-fıraq, ey əqli iman, əlvida. (Füzuli 2005: 171)

Şair əbəs yerə gözəli “sərkeş” (itaət etməyən, sözə qulaq asmayan) kəlməsi ilə təyinləndirməmişdir. O, məhz “sərkeş” olduğu üçün, qayda və tabulara riayət etmədiyi üçün camalından, gözəl üzündən niqabını götürmüşdür. Tanrı qələmi ilə çəkilməmiş o camalı görən aşiq isə, təbii olaraq, əqlle (demək, həm də imanla, səlamətliklə) vidalaşmalı olur.

Həm də aşiq qafillərin anlamadıqları, anlamadıqları üçün də qınadıqları, kinayə etdikləri, bəzən isə hətta daşladıqları bu divanəliyi, “imansızlığı” öz arzusu ilə qəbul edir. Necə ki, Qul Nəsimi deyirdi:

Ben melamət gömleğini deldim, taktım eğinime,²

Ar-u namus şişesini taş a çaldım, kime ne?! (Kul Nesimi 1969: 48)

Başqa bir qəzəlində isə Füzuli “əqlinin zail olması”na sanki bəraət qazandıraraq deyir ki, mənə bu halımı görüb tənə edən qafillər (xəbərsizlər – sənədən, sənənin gözəlliyindən, mahiyyətindən xəbəri olmayanlar) sənə (sənənin camalını, gözəlliyini) görsəydilər (yəni bilsəydilər, dərk etsəydilər), öz davranışlarından utanardılar.

Degildim mən sənə mail, sən etdin əqlimi zail,

Mənə tə'n eyləyən qafil sənə görgəc utanmazmı? (Füzuli 2005: 290)

² Bəzi nüsxələrdə: Ben melamet hırkasını kendim geydim eğinime

Bu səhnədə bir günahkar obrazı da diqqəti cəlb edir: bu da sevgilinin gözəlliyini görən gözdür:

Əqlimi valeh eylədi, şəklü şəmaili,

Göz gördü qamətin, dilü can oldu maili... (Füzuli 2005: 340)

Daha sonra məşuqənin nazı aşiqin əqlini başından alan əsas səbəblərdən biri kimi özünü göstərir. Ümumiyyətlə, divan şeirində bir naz sənəti anlayışı vardır. Dr. Ömər Dəmirbağ bunu obrazlı şəkildə tərif edir: “*Naz – əsla ümid kəsməmək, əsla ələ keçməmək sənətidir*” (Demirbağ). Füzuli də yazır ki:

Sənin nazın görəndə əql qalmaz həsbətən lillah,

Aman ver talibi-didarə, bir dəm tərki-naz eylə! (Füzuli 2005: 278)

Sevgilinin nazı müqabilində qərarını əldən vermiş aşiq ona yalvararaq insafa gəlməsini, bir anlıq da olsa, nazını tərk etməsini rica edir. Maraqlıdır ki, XX əsr Azərbaycan qəzəlinin mahir ustadı Əliağa Vahid isə Səməd Mənsurun məşhur misrasını (“*Naz et mənə, ey sevgili yarım, mənə naz et*” (Səməd Mənsur 2006: 40)) ustalıqla təzmin eydiyi şeirində gözəldən nazı nəinki tərk etməsini, hətta onu az etməyi belə ummağı aşiqə yaraşdırmır:

Yansın dilim ağzımda desəm, nazını az et,

Naz et mənə, ey sevgili canan, mənə naz et. (Vahid 2005: 360)

Füzuli şeirində mövzu ilə ilgili diqqəti çəkən bir məqam da odur ki, aşiq məqsədli olaraq ağlın başdan “çıxıb getməsi” üçün əlindən gələn hər şeyi etməkdən usanmır. Şair mizacına uyğun şəkildə, dilin bütün imkan və səviyyələrindən məharətlə faydalanaraq maraqlı obraz yaratmışdır:

Daşlara urub başımı, rüsva gəzər oldum,

Ey əql, qaçıb qurtula gör dərdi-sərimdən. (Füzuli 2005: 123)

“Başını daşa vurmaq (döymək)” ifadəsi xalq arasında əsasən qəbahət bir iş görüb ondan peşmanlıq duymaq halını bildirmək üçün işlədilir (Məhərrəmli 2018: 45). Eşq dərdi ilə rüsvay olmuş aşiq başını daşlara vurub gəzir. Və bu təsvirin ardından məhz Füzuli düşüncəsi özünü göstərir, şair əqlə xitabən bu dərdli başdan qaç qurtul deyir.

Eşqin əqli “tərksilah” etdiyi məqamda şeirdə bir “naseh” (bəzən də zahid) obrazı da ortaya çıxır və aşiqi “doğru yola” çəkmək niyyətilə, yəni eşqdən vaz keçməsi üçün ona nəsihətlər edir. Burada iki incə nüans diqqəti cəlb edir: aşiq ya nasehi qəti şəkildə rədd edərək “*Ey Füzuli, eşq mən’in qılma nasehdən qəbul...*” (Füzuli 2005: 123), – deyir, ya da ona uyduğu, cünunluq dərdinə dəva aradığı üçün daha öncə duyduğu zövqdən məhrum qalması üzündən məyusluq keçirdiyindən peşman olub nasehi məzəmmət edir:

Eşq sevdasından, ey naseh, məni mən’ eylədin,

Yox imiş əqlin, mənə yaxşı nəsihət vermədin. (Füzuli 2005: 199)

Bu beytdə diqqəti cəlb edən bir məna çaları da eşq sevdası ilə həqiqətə gedən yola çıxmaq üçün əqlin vacibliyinin vurğulanmasıdır. Bu məqsədə ulaşmaq üçün əql vacibdir, başqa sözlə, eşq aqlın mənəvi aləmə uzantsıdır, lakin o səni bir yerə qədər götürə bilər, sonra səni eşqlə baş-başa qoyacaqdır.

Başqa bir beytində də yenə şair əqli davranmağın onu usandırmasından, qüssəyə salmasından şikayətlənir və divanəlik dərdinə əlac etməsindən, yəni bu zövqdən məhrum olmasından peşmanlıq duyduğunu, bunun yanlış addım olduğunu söyləyir:

Ey Füzuli, rəvişi-əql məlul etdi məni,

Səhv qıldım ki, cünun dərdinə dərman etdim. (Füzuli 2005: 229)

Füzuli əql təklifnin eşq sevdası ilə çox parlaq, aydın olan könül aynasını bulandırıldığını, onu kədərləndirdiyini söyləyir və şan-şöhrət ehtirasın tərk etməkdən qorxmayan cəsur insanları təqdir edir:

Könül mir'atını eylər mükəddər əql təklifi,

Xoş ol bibəklər kim, tərki-namü nəng tutmuşlar. (Füzuli 2005: 124)

Füzuliyə görə, zahidin əql davası (iddiası) etməsi eşq zövqünü inkar etməkdən və bununla da öz cahilliyini etirafdan başqa bir şey deyildir. Şair eşq möhnətinin çox ağır bir yük olduğunu, hətta Qaf dağının belə bu yükün altında “xəm” (خم) olduğunu yazdığı qəzəlin son beytində deyir:

Ey Füzuli, zahid ər də 'vayi-əql eylər, nə sud,

Nəfyi-zövqi-eşqdir, cəhlinə eyni-e'tiraf. (Füzuli 2005: 178)

Ədəbiyyatdakı varislik, ənənənin davamı, sələflər tərəfindən tərənnüm və təbliğ edilən ideyaların xələflər tərəfindən yeni dövr və mühitə, zaman-zaman nisbətən dəyişmiş, fərqli cəhətlər kəsb etmiş ədəbi zövqlərə uyğunlaşdırılaraq ən müxtəlif şəkillərdə interpretasiya edilməsi əql və eşq, divanə və divanəliyə münasibətdə də özünü göstərir. Əgər XVII əsrdə Niyazi Misri –

Mecnûnum bugün Leylâ derdinden,

Neylerim aklı dîvânə geldim. (Niyazi-i Mısri 2022: 190) –

deyirdisə, XX əsrdə Əliağa Vahid “*Eşq olan yerdə bütün aqilü dana dəlidir*” (Vahid 2005: 274), - deyər sələfinin sözünə qüvvət verirdi.

SONUÇ

XII əsrdən başlayaraq XX yüzilliyə qədər geniş bir coğrafiyada yaranmış Türk ədəbiyyatının seçilmiş nümunələrinin əql və eşq, aqil və divanə mövzusu baxımından incələnməsi göstərdi ki, ədəbiyyatın, xüsusilə də lirik poeziyanın tərənnüm etdiyi eşq-sevgi-məhəbbət ayrı-ayrı söz sənətkarlarının yaradıcılığında incə fərqli çalarlar kəsb etsə də, mövzuya əsas yanaşma, demək olar ki, eynidir: ağıl

sanki kosmik gəminin sürətini artırmaq və onu lazımi trayektoriyaya, yüksəkliyə çıxartmaq üçün istifadə olunan sürətləndirici blok kimidir. Bir müddət sonra missiyası bitir, artıq aşiqə yolçuluq edə bilmir. Eşqin əsas funksiyası isə məhz bundan sonra başlayır və daimi olaraq qalan da məhz odur.

Məna zənginlikləri və söz gözəlliklərinin üzvi sintez halında olduğu, bir-birini tamamladığı divan şeirinin mövzu xəzinəsindən seçilmiş əql və eşqin qarşılıqlı əlaqə və münasibətinin öyrənilməsi təkcə ədəbiyyat məsələsi deyil, bütövlükdə bədii düşüncə və mədəni təfəkkürün səciyyəvi cəhətlərinin aydınlaşdırılması baxımından da əhəmiyyət kəsb edir.

KAYNAKÇA

Aşkın meyine ben kana geldim – Divani-ilahiyat.
<https://niyazimisriokumalari.wordpress.com/2015/09/11/askin-meyine-ben-kana-geldim-divan-i-ilahiyat> [erişim tarihi: 16.11.2024].

Bilgin, A. A. (hızl.) (2022). *Niyazi-i Mısri Divanı*. İstanbul: Kapı Yay.

Demirbağ, Ö. (1999). *Koca Ragip Paşa ve Divan-i Ragib*. Doktora tezi. Van: TC Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

Demirbağ, Ö. Naz ne demek? “Edebi” TV proqramının Youtube arşivi.
<https://www.youtube.com/watch?v=ULv3juo-pAM> [erişim tarihi: 19.11.2024].

Doğan, M. N. (hızl.) (2023). *Fatih Divanı ve Şerhi*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Emiroğlu, İ. *Mevlanada akıl-aşk ilişkisi*. <https://www.semazen.net/mevlanada-akil-ask-iliskisi> [erişim tarihi: 05.11.2024].

Ergin, M. (2012). Melihi. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 2 (1-2): 59-78.

İpekten, H. (hızl.) (2019). *Naili-i Kadim Divan*. Ankara: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Füzuli, M. (2005). Əsərləri. Altı cildə. I cild. hızl. Həmid Araslı. Bakı: Şərq-Qərb.

Füzuli, M. (2005). Əsərləri. Altı cildə. II cild. hızl. Həmid Araslı. Bakı: Şərq-Qərb.

Kişvəri, N. (2004). Əsərləri. hızl. Cahangir Qəhrəmanov. Bakı: Şərq-Qərb.

Krımiski, A. (2022). Nizami və müasirləri. tərc. Asəf Zamanov, Təhminə Bədəlova. Bakı: Aspoliqraf.

Heysemi, N. (2011). *Mecmau'z-Zevaid ve Menbau'l Fevaid*. 44 cildde. 10. cilt. çev. İlker Mermer. İstanbul: Ocak Yay.

Horata, O. (hızl.) (2019). *Esrâr Dede Dîvânı*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Mevlânâ, Celâleddin-i Rûmî (2015). *Mesnevî-İ Ma'nevî*. çev. Derya Örs, Hicabi Kırlangıç. İstanbul: T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Mevlana. *Divane Şəms Təbrizi (Ğəzəliyat)*. Ğəzəle şomareye 331.
<https://www.sufism.ir/books/download/farsi/divan-shams/shams.pdf> [erişim tarihi: 21.11.2024].

Məhərrəmli, Q.; İsmayılov, R. (2018). Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun Kitab.

Musayeva, A. (2007). XV-XVI əsrlər Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və Xəlilinin “Firqətnamə”si (əlyazma qaynaqları əsasında araşdırma və mətn). Bakı: Elm.

Niftaliyeva, L. Maştağanın “Çıldağlar məhəlləsi”: burda insanlar necə şəfa tapır. <https://qaynarinfo.az/az/mastaanin-ildaqlar-mehellesi-burda-insanlar-nece-sefa-tapir-reportaj/> [erişim tarixi: 01.11.2024].

Nizami Gəncəvi (2004). *Xosrov və Şirin*. tərc. Rəsul Rza. Bakı: Lider Nəşriyyat.

Nizami Gəncəvi (2004). *Lirika*. Hzl. Həmid Araslı. Bakı: “Lider” nəşriyyat.

Nizami Gəncəvi (1960). *Xosrov və Şirin. tərtib dəhəndeye mətnə elmi və enteqadi Lev Xetaqurov*. Bakü: Nəşriyyat Fərhəngestane Olum Cəmhuriye Azərbaycan.

Nizami Gəncəvi (1960). *Məxzənül-əsrar. mətnə elmi və enteqadi be səye və ehtemame Əbdülkərim Əlizadə*. Bakü: Nəşriyyat Fərhəngestane Olum Cəmhuriye Azərbaycan.

Onay, A. T. (1992). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. hzl. Cemal Kurnaz. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

Öztelli, C. (hzl.) (1969). *Onyedinci Yüzyıl Tekke Şairi Kul Nesimi*. Ankara: Türk Etnografiya, Folklor ve Turizm Derneği Yay.

Səid N. (hzl.) (1362). *Divane gəsayed o gəzəliyyatə Nezami Gəncəvi*. Tehran: Entəşarate Feruği.

Səməd M. (2006). *Seçilmiş əsərləri*. hzl. Əliheydər Hüseynov və b. Bakı: “Şərq-Qərb”.

Tarlan, A. N. (hzl.) (2020). *Füzuli Divanı Şerhi*. Ankara: Akçağ Yay.

Vahid, Ə. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. hazl. Qulam Məmmədli və başqaları. Bakı: “Lider” nəşriyyat.